

12. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. М.,-Л., 1941; Грамматика узбекского языка Ташкент, 1948.
13. Мелиоранский П.М. Грамматика казак-киргизского языка. Часть 1. Фонетика и этимология. Санктпетербург, Типография императорской Академия наук. Вес. Остр. 9 лиц., №12., 1894.
14. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Ленинград, 1978., «Наука» Ленинградское отделение.
15. Насилов В.М. Грамматика уйгурского языка. М., 1940.
16. Петерсон М.Н. Вопросы грамматического строя. Издательство Академии Наук СССР., М., 1955.
17. Потебня А.А., Из записок по русской грамматике. т. II, изд. 2-е, Харьков, 1888.
18. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5-жана 6-жыл үчүн тил сабактары. КААССР Аткаруу кемисары руксат кылды. Кыркмембас, Ф., 1934.
19. Тыныстанов К. Эне тилибиз. II китеп, жаңы тамга менен 1-басылышы. с.к.р.с. элдеринин .басмасы жана кыркмембас, Маскөө 1931.
20. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение. Литерографированный курс. 1901-1902 гг.
21. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Выпуск второй. Учение о частях речи (дополнения). Издательство Академии наук СССР., Ленинград, 1927.
22. Щерба Л.В. О частях речи в русском языке: Журн. Русская речь, новая серия. Л. 1928.

**Рецензент: ф.и.д., проф.м.а. К.Джаманкулова**

УДК: 372.881.1(575.2) (04)

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-176-185

**Үсөналиев Т.**

КТМУ, Чет тилдер жогорку мектеби Кыргыз тили координатору

**КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨРДҮ ТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮККӨ ЖАРАША  
ӨЗДӨШТҮРҮҮ ТАРИХЫНАН ЖАНА УЧУРДА ЖАҢЫ СӨЗДӨРДҮН  
КОЛДОНУЛУШ АБАЛЫ**

**ИЗ ИСТОРИИ ОСВОЕНИЯ ПРИНЯТЫХ СЛОВ С УЧЁТОМ ЯЗЫКОВЫХ  
ОСОБЕННОСТЕЙ И СОСТОЯНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НОВЫХ СЛОВ**

**FROM THE HISTORY OF LEARNING THE ADOPTED WORDS, TAKING INTO  
ACCOUNT LANGUAGE FEATURES AND THE STATE OF USING NEW WORDS**

**Аннотация:** Бул макалада кабыл алынган сөздөрдүн тилдик өзгөчөлүккө жараша өздөштүрүү тарыхынан жана учурда жаңы сөздөрдүн колдонулуш абалы каралган.

**Түйүндүү сөздөр:** тилдик ассимиляция, тарыхый диахрония, лексиканын баюу жолдору, иран, араб, орус тилинен кирген сөздөр, неологизмдер, терминдер, түшүнүктөр, которуп алуунун жолдору, көз караштар ж.б.

**Аннотация:** В статье рассмотрено история освоения принятых слов с учётом языковых особенностей и состояние использования новых слов.

**Ключевые слова:** языковая ассимиляция, историческое диахрония, пути лексического обогащения, слова принятые из иранского, арабского и русского языков; неологизмы, термины, понятий, пути перевода, взгляды и.др...

**Annotation:** The article discusses the history of the development of accepted words, taking into account the language features and the state of use of new words.

**Keywords:** linguistic assimilation, historical diachrony, ways of lexical enrichment, words adopted from the Iranian, Arabic and Russian languages; neologisms, terms, concepts, translation methods, views etc.

Тилдик аралашуулар тээ кылымдардын түпкүрүндө жатат. Тарыхка карай турган болсок байыртада түрк тилдерин мая элдери кабыл алганы (О. Ибраимов), Гунндардын тилдик лексикалары Готторго (украин, немец, ж.б. элдерге) кирип (1.), монгол-тунгус, иран (фарс), араб тилдериндеги лексикалар Орто Азияга (тажик, өзбек, кыргыз ж.б) кабыл алынып өздөштүрүлгөнү, жалпы түрк тилдеринин лексикасы орустар тарабынан өздөштүрүлгөнү тууралуу [2.] окумуштуулар фактылар менен аныктап, тактап беришкен.

«Кыргыз тилине кылымдар бою акырындап башка элдердин тилдеринен көптөгөн сөздөр киргендиги шексиз. Алар тилге абдан сиңип, кыргызчалашып кеткен. Ошондуктан, аларды өз сөзүбүз катарында кабыл алабыз. К.К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» жалпы сөздүктүн 22,8%и чет тилдерден алынган, албетте, бул сөздөрдүн колдонулушу кыргыз тилин жаңы туюнтмалар менен толуктады.–деп жазат белгилүү окумуштуу К. Дыйканов жогоруда көрсөтүлгөн эмгегинде. Андан ары өз оюн дагы минтип толуктайт: «К.К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүн» карасак, андагы сөздөрдүн 6,56%и иран тилинен, 5,75%и араб тилинен, 10,52%и орус тилинен алынган сөз экенин көрөбүз. Ал эми «Советтик Кыргызстан» газетасынын бир номерин санасак, андагы жалпы сөздөрдүн 18–20%и орус тилинен алынган сөз экенин көрөбүз. Мына ушу жагынан да тектеш тилдер бирдей эмес. Кыскасын айтканда, азыркы кыргыз тили, ошондой эле, башка түрк тилдери да өзүнүн тарыхында мындай субстратка тилдин бардык доорунда учурабай калган» [2.1980, 9-бет]

Тилдик аргындашуулардын натыйжасында кыргыз лексикасынын баюу тарыхын толук түшүнүү үчүн Кыргызстанда буга чейин түзүлүп жарыкка чыгарылган төмөнкү эмгектерге кайрылып, сөздөрдүн сандык өсүшүнө көңүл бурсак болот. Өмүрүн сөздүк түзүүгө арнаган К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» (1965) 40 миңдей сөз камтылган болсо, Х.Карасаевдин «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүндө» (1966) жана «Орфографиялык сөздүгүндө» (1983) 60 миң сөз камтылган. Ошондой эле профессор А. Акматалиевдин жалпы жеткчилиги менен чыгарылган «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» (2011) кыргыз лексикасынын 50 миңден ашуун сөзүн камтыса, жакында эле жарык көргөн «Кыргызча-түркчө сөздүктө» кыргызча дээрлик 74500дөй сөз камтылды» деп белгиленет. [5. 2017, 6-бет] Муну менен кыргыз сөздөрү ошол мезгил менен алганда гана толугураак, көбүрөөк жыйналган болуп эсептелет. Убакыттын өтүшү менен лексика ар түрдүү тилдик булактардын эсебинен байый бере тургандыгы анык.

Демек окумуштуу агайыбыз туура белгилегендей элдердин өткөндөгү байланышуу доорунда мындай тилден тилге өткөн сөздөр кадыресе болуп келген мыйзамченемдүүлүк. Болгону улуттук тилдин элде колдонулуусу толук кандуу болгон учурда мындай

аралашууларда өзөк же жергиликтүү тил башка тилден келген сөздөрдү өз тилинин эреже-тартибине баш ийдирип, өз тилдик мыйзам ченемдерине ыкташтырып, сиңирип, жууруп, өздөштүрүп кабыл алып келген экен.

Кыргыз тили күчтүү кезинде, т.а., кыргыз эли тилди толук кандуу колдонуу мезгилдеринде бабаларыбыз башка тилдерден сөздөрдү кабыл алып, аларды өзүнүн тилдик сүйлөө ыгына, үй түйүндөрүнүн өзгөчөлүгүнө жараша, баш ийдирип, өздөштүрүп, өзгөртүп алган экен. Ошол аргументтерге кайрылалы. Кыргыз тилине иран, араб, орус тилдеринен көптөгөн сөздөр кабыл алынган. Аларды кыргыз тилинин сүйлөнүү ыгына, үн түйүндөрүнүн өзгөчөлүгүнө, үн, тыбыш жасоочу органдарынын (өпкө, тил, тиш, таңдай, эрин, мурун ж.б.) ылайыгына жараша эл, тактап айтканда баштагы бабаларыбыз фонетикалык, морфологиялык, лексикалык жана өзгөчө түрк тилдеринин ичинде өтө күчтүү сакталган сингармонизм (үндөшүү) мыйзамдарына ылайыктап өзгөртүп, өз тилинин сүйлөнүү ыгына карата ыңгайлаштырып алган көрүнүштөргө көңүл бурунуздар.

**1. Иран тилинен кабыл алынып, кыргыз тилине өзгөртүлгөн сөздөргө мисалдар;**

Иран тилинде	Кыргыз тилине өзгөргөнү	Иран тилинде	Кыргыз тилине өзгөргөнү
чапон	<b>чапан</b>	чела	<b>желе</b>
хайран	<b>айран</b>	зинчир	<b>чынжыр</b>
хайван	<b>айбан</b>	кема	<b>кеме</b>
хаба	<b>аба</b>	килич	<b>кылыч</b>
ферда	<b>парда</b>	чумчук	<b>чымчык</b>
чаршамба	<b>шаршемби</b>	авсун	<b>абысын</b>
першембе	<b>бейшемби</b>	чуян	<b>чоюн</b>
ароба	<b>араба</b>	кучат	<b>көчөт</b>
булгори	<b>булгары</b>	иситмо	<b>ысытма ж.б.</b>

**2. Араб тилинен кабыл алынып, кыргыз тилине өздөштүрүлгөн сөздөр;**

Арабча	Кыргызча	Арабча	Кыргызча	Арабча	Кыргызча
Аллах	<b>Алла,</b>	Халал	<b>Адал</b>	Насиб-	<b>Насип</b>
Харам	<b>Арам</b>	Садака	<b>садага</b>	насия	<b>насыя</b>
хасил	<b>эсил</b>	шакь	<b>шек</b>	тахлим	<b>таалим</b>
фитр	<b>битир</b>	сабаб	<b>себеп</b>	мухалим	<b>мугалим,</b>
	<b>калпа</b>	хирмиз	<b>кырмызы</b>	махлум	<b>маалым</b>
сабр	<b>сабыр,</b>	худрат	<b>кудурет</b>	мулла,	<b>молдо</b>
хилм	<b>илим</b>	халим	<b>аалым</b>	хукмат,	<b>өкмөт</b>
фатья	<b>бата,</b>	кубла	<b>кыбыла</b>	васиат	<b>осуят</b>
	<b>убада,</b>	нукат	<b>нокот</b>	дукан,	<b>дүкөн</b>
дерс	<b>дарс</b>	мусала	<b>маселе</b>	мудир	<b>мүдүр</b>
ариф	<b>арип,</b>	хаптияк	<b>аптээк</b>	векил	<b>өкүл,</b>
Алиф-бээ	<b>алиппе</b>	дузак	<b>тозок</b>	хасил	<b>асыл</b>
китаб	<b>китеп,</b>	важип	<b>ажеп</b>	вакт	<b>убакыт</b>
хаким	<b>аким</b>	сухут	<b>сүкүт</b>	дуня	<b>дүйно (жүзү)</b>
алим	<b>аалым,</b>	суннат	<b>сүннөт</b>	барака	<b>береке</b>
сура	<b>сүрөө</b>	дуа	<b>дуба</b>	зайиф	<b>Зайып ж.б.</b>

К.К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» араб тилинин таасиринде пайда болгон сөздөр –2177, бул сөздүктүн 5,57% барабар. Кыргыз ысымдарында да араб сөздөрү көп кездешет. Бул кабыл алуу жана өздөштүрүү жараяны 9-кылымдардан башталып, дээрлик 19-кылымдын аягына чейин созулган. [2. 1980, 31-б.] Ушул жерде бир айта кетүүчү сөз бар. Кийинки эгемендүүлүккө жашап жаткан 30 жылдын тегерегинде ислам дини жашообузга тездеп аралашууда. Албетте элибиздин Рухий турмушуна дурус жактары менен буруш жактары бирдей аралашууда. Эгер кылымдар бою тилибизге араб тилинен кирген сөздөр эл тарабынан өздөштүрүлүп, кыргыз үн жасоо органдарына ылайыкталып кабыл алынып келген болсо, кийинки учурларда тилибиз алсызданып бараткандыктан саман чөбүнө карабай эле жапырт ошол тилдик өзгөчөлүгү боюнча кабыл алуу «модасы» күчөдү. Азыркы диний таасирлердин негизинде, баштагы кыргыз элинде колдонулуп жүргөн көп сөздөр, арабча айтылышына жана жазылышына негизденип коомчулук жана өзгөчө кийинки муундар тарабынан колдонулууга багыт алды. Кыргыз тилинде үн түйүндөрүнө жараша ыңгайлаштырып алынган көп сөздөр, азыр тескерисинче араб тилиндегидей колдонула баштады. Бул негизи туура эмес экендиги сабаттуу адамга түшүнүктүү, бирок түркөйлөшүп жана динге ыксыз берилип бараткан айрым караңгы катмар бул жагымсыз көрүнүштү алоолонтуп, күчөтүп жатышат. Маселен; **Алла-** Аллах, **арам-** харам, **адал-** халал, **сүрөө-** сура, **дуба-** дуа, насыят, осуят- хадис, ак-хак, **Жаратканга** , **Кудайга шүгүр-** Алхамду диллах!, **Кудай сакта!-** Астафуруллах!, **Кудай кааласа-** Иншаллах, **ушак** – гыйбат, **эргүү-** ильхом, **баласы,** уулу- ибнь, **ооз бекитүү-**имсак, **ооз ачар-** ифтарлык, **ысырап кылба-** исираф кылба, **каапыр-** кафир, **мыйзам-** мабда, **макүрөө-** макрух, **эки жүздүү-**мунафик, **мусулман-** муслим, **сабыр-** сабр, **сопу-** суфий, **битир,** **садага-** фитр, садака, **жалаа,** **бузукулук-** фитна, **бүтүм-** фатва, **күнөө-** ширк...., ж.б. Тилде эбак эле өз ыңгайына жараша сүйлөнүп жана жазылып жүргөн сөздөрдү башка тилдегисиндей кылып жасалма кооздоо, башка тилдеги айтылыштарына көчө качуу келечегинде жакшылыкка алып келбеси турган иш. Мунун жагымсыз «жүрүш» экендиги азыркы кыргыз тилинин мыйзам ченемдеринен кабары жок, анан калса башка тилдерге өтө эле өнтөлөп ооп, көчө качып жаткан замандаштарыбызга, өзгөчө жаштарыбызга жетсе деген тилек бар!...

Ошондой эле орус эли менен карым катнаша баштаган 19-кылымдын 80-жылдарынан тартып 20- кылымдын 50- жылдарына чейин да бир катар сөздөр кыргыз тилине өздөштүрүлүп кабыл алынган.

### 3. Орус тилинен кабыл алынып кыргызча өздөштүрүлгөн сөздөр:

Орусча	Кыргызча	Орусча	Кыргызча
самовар	<b>самоор</b>	кровать	<b>керебет</b>
печь	<b>меш</b>	сахар	<b>шекер</b>
уезд	<b>ооз</b>	галош-	<b>көлөч;</b>
купец	<b>көпөс,</b>	бутылка-	<b>бөтөлкө,</b>
волостной	<b>болуш</b>	ряд-	<b>ирет;</b>
старшина	<b>старчын</b>	судья-	<b>сот;</b>
хомут-	<b>каамыт;</b>	день отдых	<b>деноттук</b>
счет	<b>-чот;</b>	монпасье	<b>момпосуй</b>
билет	<b>белет</b>	доктор	<b>догдур</b>

козырь	<b>көзүр,</b>	ящик	<b>жашик,</b>
мундштук	<b>мүштөк,</b>	фонар	<b>панар</b>
церковь	<b>чиркөө,</b>	камзол	<b>кемсел,</b>
форма	<b>борум</b>	номер	<b>номур</b>
миск	<b>мискей,</b>	минута	<b>мүнөт</b>
шапка	<b>шапке,</b>	шофер	<b>шопур,</b>
жаркое	<b>жаркөп</b>	директор	<b>деректир</b>
ботинка	<b>батинке</b>	жаловня	<b>жалыйна</b>
тесма	<b>Чызма,</b>	залог	<b>салык</b>
	<b>сызма</b>		
бугор	<b>бүкүр</b>	вожжи	<b>божу</b>
восьмушка	<b>ашмүшкө</b>	шабро	<b>шагрень ж.б.</b>

К.К. Юдахиндин 1965-жылы басылган «Орусча-кыргызча сөздүгүндө» орус тилинин эсебинен пайда болгон сөздөрдүн саны – 3935; жалпы сөздүктүн 10,52%ин түзөт. 1940-жылы басылган сөздүктө орус сөздөрүнүн саны – 1540 болгон, бул сөздүктүн 6,16%ин түзөт. 25 жылдын ичинде орус тилинен алынган сөздөрдүн саны 2,6 эсе көбөйгөн . Сөздүктө иран, араб, орусча деп белгиленген сөздөрдүн жалпы саны – 37511. Бул сан сөздүктүн 100% болсо, анын 6,56%и ир. тилинен; 5,75%и ар. тилинен; 10,52%и орус тилинен кирген. Кыскасы, сөздүктүн 22,8%и башка тилдерден алынган чет сөздөр (2.)

Мындай мыйзамченемдүүлүк башка тилдерге жалпы түрк тилдеринен кабыл алуу көрүнүшүнөн дагы кездешет. Маселен, орус тилине кабыл алууда орус эли да өз сүйлөө ыңгайларына жараша түрк лексикасын өзгөчө тыбыштык жактан өзгөртүп алып колдонушкан.

#### **4. Орус тилине түрк (татар, ногой, кыргыз, ж.б.) тилдеринен кабыл алынган сөздөрдүн өздөштүрүлүшү:**

<b>Түрк тилдеринде</b>	<b>Орус тилине</b>	<b>Түрк тилдеринде</b>	<b>Орус тилине</b>
көкүл	<b>хохол</b>	бүркүт	<b>беркут</b>
кароол	<b>караул</b>	кымыз	<b>кумыс</b>
чулгоо	<b>чулки</b>	түрмө	<b>тюрьма</b>
теңге	<b>деньги</b>	Шибэр	<b>Сибирь</b>
казына	<b>казна</b>	Төмөн	<b>Тюмень</b>
ордо	<b>орда</b>	журт	<b>юрта</b>
коргон	<b>курган</b>	караташ	<b>карандаш</b>
бороон	<b>буран</b>	аралаш	<b>ералаш</b>
баш	<b>башка</b>	балбан	<b>болван</b>
чана	<b>сани</b>	шырыма	<b>ширма ж.б.</b>

Андан бери дээрлик кылымдан ашуун жылдар өттү. Эл туташ сабаттуулукка ээ болду, жазма тил кенен жайылды. Чындыгын айтканда орус эли менен бир системада (социализм), ар кандай карым катнашта жашоо, кыргыз тилинин өнүгүшүнө жагымдуу таасирин тийгизген, билим, илим, маданият өнүккөн. Бирок ал учурдагы, өзгөчө 60-жылдардан кийинки «бир эл, бир тил болобуз» деген идеологиянын кесепетинде кыргыз тили бир топ

алсырагандыгы айтылып келе жатат. Таптаза эле сингармонизмге сыйдырылбай, кыргыз тилинин тилдик өзгөчөлүгүнө салынбай, эквиваленттери турса да которулбай эле сулпунан кабыл алынган сөздөр 60- жылдардан кийин көбөйгөн.

Андан кийинки эгемендүүлүк алгандан берки 30 жылдын арысы –берисинде илим-техниканын өнүгүшү, стандарттуулукка, дүйнөлөшүүгө багыт алуубуз, мамлекеттер аралык ар тармактуу байланыштын күчөшү, башка тармактар менен бирге эле тилдердин ассимиляциялануу (аргындашуу) жараянына алып келди. 90-жылдардан тартып Кыргыз тилине, асыресе орус тили аркылуу көптөгөн чет тилдерден ар кайсы тармактардын, өнүгүштөрдүн түшүнүктөрүн чагылдырган чет сөздөр, терминдер ургаал кирип, көпчүлүгү дээрлик өзгөртүүсүз кабыл алынып жатат. Айрымдарын окумуштуулар, журналисттер же тил тармагына аралашкан жөн жай адамдар да ар кандай котормолоп, жаккандары элге алынып кетип жатат, көпчүлүгү ошол боюнча эле колдонулууда.

**5. Учурда элге алынып алынбай, айрым адистер, журналисттер ж.б. тарабынан макалаларында колдонулуп жүргөн сөздөр:**

<b>Орусча</b>	<b>Кыргызча</b>	<b>Орусча</b>	<b>Кыргызча</b>	<b>Орусча</b>	<b>Кыргызча</b>
Стил, мода	<b>саркеч</b>		<b>сүрөттөр</b>	аэропорт	<b>учурма</b>
светофор	<b>жол чырак</b>	фотосессия	<b>топтому</b>	прилавок	<b>пештакта</b>
люстра	<b>асмашам</b>	бартер	<b>алмаштыруу</b>	обои	<b>тушкагаз</b>
телохранитель	<b>жансакчы</b>	реклама	<b>жарнама</b>	балкон	<b>тулук</b>
чеснок	<b>сарымсак</b>	гонорар	<b>сый акы</b>		
укроп	<b>ашкөк</b>	клип	<b>курак</b>	респиратор	<b>тумшуккап</b>
партнер	<b>өнөктөш</b>	волонтер	<b>ыктыярчы</b>	спальный мешок	<b>түнөккап</b>
гаджет		Рейтинг	<b>бедел</b>	морг	<b>табыткана</b>
		имигрант	<b>бозгунчу</b>	заказ	<b>тапшырык, буйрутма</b>
Сотовый тел	<b>Уюлдук тел</b>	Приватизация	<b>менчиктешт ирүү</b>	дефицит	<b>таңкыс</b>
Видео фильм, видео баян	<b>Көрмө фильм, көрмө баян</b>	Портфолио	<b>Тил куржун</b>	реликвия	<b>таберик</b>
люстра	<b>асмашам</b>	календарь	<b>күнбарак</b>	термос	<b>чайдан</b>
лифт	<b>асмаараба</b>	пенсия	<b>зыйнатакы, бааракы</b>	сырьё	<b>чийки зат</b>
фонотека	<b>абазкана</b>	пенсионер	<b>зыйнаткор</b>	компания	<b>шеркет</b>
студия	<b>абазжай</b>	материя	<b>заттек</b>	бомбоубежище	<b>жерпана</b>
некролог	<b>азанама</b>	командировка	<b>ишсапар</b>	детская комната	<b>балакана</b>
венок	<b>азагүл</b>	наждак	<b>кумөгөө</b>	универмаг	<b>дүрдүкөн</b>
траурный стюардесса	<b>асманшерик</b>	отпуск	<b>ишөргүү, эмгек</b>	агитпункт	<b>үгүтүй</b>

			өргүүсү		
вилка	<b>ашайры</b>	рекоменда ция	<b>кепилдеме</b>	домашний арест	<b>үй камак</b>
футбол	<b>бутгоп</b>	компас	<b>кутнуска</b>	разговорник	<b>тилачар</b>
коляска	<b>бешик араба</b>	дельтоплан	<b>колганат</b>	якорь	<b>кемегазык</b>
лицевой счет	<b>бетесеп</b>	янтарь	<b>карабар</b>	прородина	<b>түпмекен</b>
аудитория	<b>дарскана</b>	обратный словарь	<b>керсөздүк</b>	адвокат -	<b>жактоочу</b>
эпопея	<b>доорнама</b>	обратный связь	<b>кербайланы ш</b>	активный	<b>жигердүү</b>
спонсор	<b>демөөрчү</b>	прописка	<b>катталгы</b>	акционер -	<b>үлүшкөр-</b>
видеозал	<b>дидаркана</b>	микрорайо н	<b>кичиоодан</b>	амбиция -	<b>дымак</b>
лоток	<b>жайма</b>	дом монолитны й	<b>куйматам</b>	амнезия -	<b>бейжады</b>
рюкзак	<b>жолкуржун</b>	Наушник	<b>кулаккап</b>	анализ -	<b>талдоо</b>
проездная плата	<b>жолкире</b>	робот	<b>көктемир</b>	анкета -	<b>соболдомо</b>
проводник	<b>жолшерик</b>	лупа	<b>күнтарткы</b>	архаизм	<b>көөнө сөз</b>
летопись	<b>жылнама</b>	установка	<b>кондургу</b>	ателье	<b>чеберкана</b>
аудитория -	<b>дарскана</b>	бухгалтери я	<b>эсеп-кысап</b>		
болтун	<b>баканооз, бабыр</b>	варенье	<b>кыям</b>	гриль	<b>кактама, куйка (тоок)</b>
банда	<b>талоонтоп</b>	вдохновени е	<b>эргүү, шыктануу</b>	грипп	<b>сасык тумоо</b>
бульвар	<b>саябан</b>	вектор	<b>санбагыт</b>	дворник	<b>короо шыпыргыч</b>
аудитория	<b>дарскана</b>	дубликат	<b>жуп нуска</b>	дедовщина	<b>чоңсунуу</b>
венки	<b>гүлчамбар</b>	душ	<b>чайынма</b>	дежурный –	<b>нөөмөтчү</b>
вентилятор	<b>желдеткич</b>	зубная щетка -	<b>тиш жышкы</b>	демагог	<b>курчечен</b>
версия	<b>жоромол</b>	загрузка	<b>жүктөм</b>	доступный -	<b>жеткиликтүү , жеткилең</b>
визитка	<b>таанытма</b>	закуп услуг -	<b>сатып алуу кызматы</b>	досье	<b>таржы</b>
вилка -	<b>ашайры</b>	запас	<b>камдык, камылга</b>	вундеркинд	<b>чилистен бала</b>
виртуоз	<b>маш, машкей</b>	зарядник, зарядное устройство -	<b>- кубаттагыч</b>	изюминка	<b>(бир нерсенин) каймагы, маңызы</b>

галстук жагоо интуиция ички туюм горизонт кыйыр ж.б.

Жогорудагы берилген сөздөр элибиз эгемендүүлүккө жетишкенден бери кыргызчага которулуп, же орусча сөзгө тең салмакта мааниге ээ болот деп интеллигент адистер жана ар тармактын өкүлдөрү тарабынан тилдин ички булактарынан табылып, алынган сөздөр. Бул сөздөр көрүнүп тургандай диалект, говорлордун эсебинен, же историзм, архаизмдерди кайра жандантып, морфологиялык жактан сөзгө мүчө улап же этнографиялык, семантикалык жактан берген маанилеринин же кызматынын окшоштугуна карап алынып, эми коомчулук колдосо жана түшүнсө сүйлөп кетер деген изги үмүт менен эле гезит, журналдар аркылуу сунушталган сөздөр. Бирок булардын арасынан да нака кыргызчага которулуп берилгендери, такыр эле маанисин бербей кала тургандары тууралуу белгилүү адис окумуштуулар Ч. Жумагулов, Б. Жакиев, Э. Нурушовдор басма сөздөргө пикирлерин жарыялашкан. [6.7. 8.]

Учурда историзм, архаизм сөздөрдөн чет сөздөрдүн берген маанисине ылайыкташтырылып алууга, кыргызчага ылайыктап которууга кыргыз улуттук интеллигент коомчулугу, адистер (*журналист, тилчи, адабиятчы, котормочу ж.б.*) аракет кылып, бул сөздөрдү макалаларында колдонуп же ушундай болору тууралуу коомчулукка жарыялап жатышат. (6.7.8.) Бирок алардын айрымдары түшүнгөн адамдар тарабынан кабыл алынса, оозеки сүйлөшүүдө, сабатсыздыкка багытталып бараткан коом жана элдин айрым катмарлары кабыл ала албай жерилип жаткан кыргызча сөздөр да бар. Маселен, жогоруда берилген сөздөр, учурда массалык маалымат каражаттарында кездешсе да, мунусу туура, тигиниси туура эмес деген адистик пикирлер дээрлик жок. Келечекте Улуттук Илимдер Академиясынын Тил жана адабият институнун, Терминком бөлүмүнүн жана Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын тилчи окумуштуу кызматкерлери, жалпы эле тилге кайдыгер карабаган коомчулук булардын ылайыгын ылайык деп, артыкбашын, ыксызын ыксыз деп бир расмий бүтүм чыгарып, элге, өзгөчө өнүгүп келе жаткан жаш муундарга такталганын сунуулары керек деп ойлойбуз!..

Ошондой эле 21-кылым – жогорку технологиялардын, техникалык жетишкендиктердин, жаңы саясий, экономикалык мамилелердин, чарба жүргүзүүнүн, стандартташуунун, дүйнөлөшүүнүн, ассимиляциялануу ж.б. жараяндардын кылымы экени белгилүү. Буга байланыштуу, учурда орус тили аркылуу башка чет тилдерден кыргыз тилине **неологизм** катары келип кирген жана сулпунан эле кабыл алынып жаткан сөздөр, терминдер, түшүнүктөр абдан көп жана натыйжада кыргыз тилинде көптөгөн жаңы лексикалык бирдиктер, атоолор пайда болуп да жатат. Алардын айрымдары менен да тааныштырып өтөлү.

**1.Компьютер жана анын түзүлүшүн туюндурган неологизмдер:** Диск, ксерокс, ноутбук, компьютер, монитор, системдик блок, мышка, принтер, сканер, тергич, клавиатура, вирус, агент, WEB камера, USB кабель, сайт, файл, интернет, , дисктер, факс, драйвер, процессор, флеш, скайп, агент, википедия, гаджет, ж.б.

**2.Видео - техниканы, сүрөт - графикалык түшүнүктөрдү туюндурган неологизмдер:** видеокамера(көрмөкамера), видеофильм(көрмөфильм), диск, DVD, уюлдук телефон, тасма, сөлөкөт фильм (анимация, мультфильм), видео-слайд, ролик, полифониялуу телефон, фотосессия (сүрөттөрдүн топтому), фотокөргөзмө, фоторепортер, фотохроника, фотоколлаждар, дизайн, фитодизайн ж.б.



**3.Коомдук өзгөрүүгө, саясатка байланыштуу неологизмдер:** пиар, тандем, оппозиция, инаугурация, импичмент, фракция, хипик, ыңкылап, фермер, талапкер, рейтинг, трайбализм, коалиция, гендер, гендердик саясат, делимитация, демаркация ж.б.

**4.Базар экономикасына байланыштуу неологизмдер:** бартердик, инвестор, маркетинг, менеджер, менеджмент, микрокредит, насыя (кредит), предприниматель (ишкер), приватизация (менчиктештирүү), рынок экономикасы, евро, ваучер, аудит, акция, банкрот, бизнес-план, чартер, супермаркет, гипермаркет, сервисттик кооператив, рефинансылоо, мерчендайзер, акциздик салык ж.б.

**5.Прессага жана шоу бизнеске байланыштуу неологизмдер:** шоу бизнес, шоу концерт, шоумендик, сахна, реалити-шоу, продюсер,- поп музыка, ролик, подиум, мюзикл, клип, аранжировка, кастинг (тандоо), саркеч, тамашоу, чайкоочу, гламур, аранжировка, гран-при, гонорар, акипресс, жүгүрмө сап, пресс-кызмат, пресс- релиз, ток-шоу, ж.б.

**6.Билим берүү тармагына байланыштуу неологизмдер:** лицей, мектеп-гимназия, колледж, магистратура, конкурс, акселс, бакалавр, боллон, дарс, дарскана [аудитория], депозит, назарий [теориялык], сынак борбор, тайпа [группа], ж.б.

**7.Административдик-мамлекеттик башкарууга жана адамдардын кесибин, кызматын билдирген неологизмдер:** бармен, боевик, волонтер, визажист, гастарбайтерлер, диджей, диллер, жан сакчы, омбудсмен, олигарх, имиджмейкер, ажо (президент), бейөкмөт, апелляция, берене, дубан, журт башы (президент), ж.б.

**8.Буюмдарга, тамак - ашка, өнөр жай жана транспортко байланыштуу неологизмдер:** уналгы, сыналгы, видеокамера, сыра, слинг, пластик, папка, мунайзат, кондиционер, жылынаама, буклет, бутерброд, джакузи, кафель, фанта, гамбургер, чибургер, шаурма, гриль, агробизнес, аба базасы, автокербен, автоцистерна, аэробекет, бусик, сотых, ж.б.

**9.Спортко байланыштуу кирген неологизмдер:** кикбоксинг, фитнес, сноуборд, сүрөмө, маара [финиш], гантель, гол, рекордсмен ж.б.

Кийинки учурда, жаңы заман, жаңы көрүнүштөргө, илимий техникалык өсүүлөргө байланыштуу келип кирген термин, түшүнүктөр аркылуу кыргыз лексикасынын кору байыды, заманбап түшүнүктөр кеңирди. Албетте, көптөгөн тармактык терминдер, кесиптик сөздөр ошол боюнча кабыл алынып да жатат. Буларды кыргыз коомчулугунда колдонуу маселеси да учурда бир жактуу такталган эмес. Анын үстүнө учурда объективдүү да, субъективдүү да себептерден (техниканын өнүгүшү, чоң тилдердин үстөмдүгү, диний таасир, тилдик багытта билим, илимден узактоо ж.б.) улам кыргыз тилин колдонуу чөйрөсү тарып баратканда, элдин кяпчүлүгү орус тилин, диний багыттагылары араб тилин, жада калса англис, кытай , ж.б. тилдерди кызыкчылык менен өздөштүрүү «модасы» күч алып турган мезгил. Ошондуктан тиешелүү адистер, мекемелер булар боюнча ойлорун ортого салып, маселени бир ыңгай чечүүгө кам урушар деген изги тилек бар!...

#### **Колдонулган адабияттар:**

1. А. Бекбалаев. Байыркы гот тилиндеги кыргыз сөздөрү.- Азаттык радиосу. 6-февраль, 2013
2. К. Дыйканов. Кыргыз тилинин тарыхынан: Жогорку окуу жайлары үчүн. – Ф.: Мектеп, 1980, 156 б.;
3. Акунова А.Р., Райымбекова М. Азыркы кыргыз тили. ЛЕКСИКА. (Жогорку окуу жайдын педагогика факультетинин студенттери үчүн окуу куралы) –Бишкек, 2005:

4. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. М.: СЭ, 1965. – 974 б.;
5. Экрем Арыкоглу, Жылдыз Алимова, Билге Каган Селчук, Рахат Аскарова. Кыргызча-түркчө сөздүк», 1-2-китеп, Бишкек, 2017, -1200- 1216 б.;
6. Ч. Жумагулов. Кыргыз тилиндеги өздөштүрүүлөрдүн жана термин жасоонун бүгүнкү абалы. – «Алиби» (Кыргыз гезиттер айылы).- 30.01.-03.02. 2015;
7. Ш. Дүйшеев Сөз дайра. - Азаттык.15.08.2011;
8. Э. Нурушев. Тилдеги жаңы эски сөздөр. –Тил маданият борбору. 17.03.2010;

**Рецензент: ф.и.к., доцент Т.Абдиев**

УДК 81'44

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-185-192

**Хидирова Ч.Х.**

И.Арабаев атындагы КМУнун доценти, ф.и.к.

## ТЕРМИНДЕРДИ ЖАСООДО СЫН АТООЧТОРДУН КОЛДОНУЛУШУНУН МОРФОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

## МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В ОБРАЗОВАНИИ ТЕРМИНОВ

## MORPHOLOGICAL PECULIARITIES OF USING THE ADJECTIVES IN THE WORD- BUILDING TERMS IN PRESENT-DAY

**Аннотация:** Бул макалада азыркы кыргыз терминологиясындагы терминдерди жасоодо сын атоочтордун колдонулушунун морфологиялык өзгөчөлүктөрү жөнүндө каралган.

**Түйүндүү сөздөр:** термин, сын атооч, морфологиялык каражат, курандылар, унификациялоо, советтик доор жана кайра куруу доорундагы терминология.

**Аннотация:** В этой статье рассмотрено морфологические особенности употребления прилагательных в образовании терминов на современном этапе.

**Ключевые слова:** термин, прилагательное, морфологическая форма, словообразовательный суффикс, унификация, терминология советского периода и после реформы.

**Annotation:** In this article discusses morphological peculiarities of using the adjectives in the word-building terms in present-day.

**Keywords:** inversion, poem «Beneficial knowledge» / «Wisdom which brings good fortune», syntax, infinitive constructions, structure, type, function, fundamental and auxiliary component.

Советтик доордогу жана кайра куруу доорунан кийинки кыргыз терминологиясында жалпылыктар менен катар эле, ар бир доорго тиешелүү өзгөчөлүктөр да жок эмес. Алсак, кайра куруу дооруна чейин илим, билимдин дээрлик бардык тармактарында орус тилинен, же орус тили аркылуу башка тилдерден кирген терминдер басымдуулук кылган болсо, кайра